

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки : Постанова Верховної Ради України від 05 березня 1998 року № 188/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 38–39. – Ст. 248.
2. Кодекс України про надра : Закон України від 27 липня 1994 року № 132/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 36. – Ст. 340.
3. Спасибо-Фатеева І. В. Методологічні витоки кодифікації : потреби, обґрунтованість, кон'юктурність / І. В. Спасибо-Фатеева // Право України. – 2009. – № 8. – С. 62–71.
4. Оніщенко Н. М. Кодифікація та інкорпорація як методи систематизації законодавства / Н. М. Оніщенко // Правова держава. – 1997. – № 8. – С. 82–87.
5. Васильева Ю. В. Кодификация российского законодательства о социальном обеспечении : теоретические и практические проблемы : автореф. дисс... на соиск. научн. степени док. юрид. наук по спец. : 12.00.05 «трудовое право ; право социального обеспечения» / Ю. В. Васильева. – М., 2010. – 54 с.
6. Крутий Е. А. Современные кодификации международного частного права : Дисс... на соиск. науч. степени канд. юрид. наук по спец. 12.00.03 / Е. А. Крутий / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Москва, 2012. – 236 с.
7. Соловьев А. А. Российский и зарубежный опыт систематизации законодательства о спорте : Монография / А. А. Соловьев / Комиссия по спортивному праву Ассоциации юристов России. – М. : Спортивное Право & Lex Sportiva, 2011. – 383 с.; Соловьев А. А. Актуальные проблемы спортивного права : Кодификация законодательства о спорте. Спорт и вузы / А. А. Соловьев. – М. : Спортивное Право & Lex Sportiva, 2008. – 156 с.
8. Гетьман Є. А. Кодифікація законодавства України : поняття, особливості, види : Дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.01 / Є. А. Гетьман. – Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2010. – 210 с.
9. Кодифікація и правила ее проведения [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.grandars.ru/college/pravovedenie/kodifikaciya-prava.html>.
10. Кабриак Р. (Реми) Кодификации = Les codifications / Р. Кабриак ; Пер. и авт. вступ. ст. Л. В. Головки. – М. : Статут, 2007. – 476 с.
11. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року : Закон України від 21 грудня 2010 року № 2818-VI // Офіційний вісник України. – 2011. – № 3. – Ст. 158.
12. Трикоз Е. Н. «Кодистика» (учение о технике кодификации) в международном праве / Е. Н. Трикоз // Правоведение. – 2010. – № 4. – С. 109–126.

УДК 349.6:342.72/73

ПРАВО ГРОМАДЯН НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ ТА МЕХАНІЗМ ЙОГО ЗАХИСТУ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СУДІ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Калишук Л.А.,
к.ю.н., доцент кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті розглянуто основні положення національних та міжнародних нормативно-правових актів, що регламентують екологічні права громадян та механізм захисту зазначених прав у Європейському суді з прав людини. Здійснено аналіз особливостей застосування положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при розгляді Європейським судом з прав людини справ щодо захисту екологічних прав.

Ключові слова: екологічні права громадян, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав громадян.

Калишук Л.А. / ПРАВО ГРАЖДАН НА БЕЗОПАСНУЮ ДЛЯ ЖИЗНИ И ЗДОРОВЬЯ ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ И МЕХАНИЗМ ЕГО ЗАЩИТЫ В ЕВРОПЕЙСКОМ СУДЕ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА / Национальный университет «Одесская юридическая академия», Украина
В статье рассмотрены основные положения национальных и международных нормативно-правовых актов, регламентирующих экологические права граждан и механизм защиты указанных прав в Европейском суде по правам человека. Осуществлен анализ особенностей применения положений Конвенции о защите прав человека и основных свобод при рассмотрении Европейским судом по правам человека дел о защите экологических прав.

Ключевые слова: экологические права граждан, право на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду, международно-правовой механизм защиты экологических прав граждан.

Kalyshuk L.A. / THE RIGHT TO SAFE AND HEALTHY ENVIRONMENT AND ITS PROTECTION MECHANISM IN THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS / National University «Odessa Law Academy», Ukraine

The article considers the main provisions of international and national legal acts that regulate environmental rights of citizens and protection mechanism in the European Court of Human Rights. The analysis was made concerning the characteristics of application of the provisions of the European Convention on Human Rights in course of European Court's of Human Rights consideration of cases on the protection of environmental rights.

It was established that the possibility to address the abovementioned court for protection of rights exists only for those rights, which are directly formalised in the European Convention on Human Rights. Environmental rights of citizens are not provided by this international document and Protocols thereto.

It is well-reasoned that the lack of consolidation of environmental rights in the norms of the European Convention on Human Rights does not preclude the possibility to address the European Court of Human Rights for the protection of subjective environmental rights in the event of their violation, non-recognition, avoidance or threat to commit such acts in the future under the provisions of the mentioned international document.

According to the results of study of the specifics of European Court's of Human Rights consideration of cases on the protection of environmental rights, it is found that the defects of the absence of consolidation of environmental rights in the norms of the European Convention on Human Rights are subject to removal by the way of interpretation of the provisions of the Convention in respect of other rights enshrined in its rules, including civil, by the abovementioned court.

Key words: environmental rights, right to safe and healthy environment, international legal mechanism for the protection of environmental rights of citizens.

Визначальним досягненням в екологічному праві стало офіційне визнання екологічних прав громадян у системі прав людини і громадянина та їх законодавче закріплення, в тому числі, на конституційному рівні, зокрема, у ст. 50 Основного Закону держави, відповідно до положень якого кожному гарантується право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Згідно з п. «а» ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» кожний громадянин України має право на безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище.

Невирішеність питань єдиної термінології безпосередньо щодо поняття названого права та його змісту, окрім національного законодавства, збережена і на рівні законодавства держав-учасниць Європейського Союзу. Дані обставини, в свою чергу, свідчать про те, що проблематика, пов'язана з визначенням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля як основного екологічного права, на сьогодні, не обмежується межами однієї держави, а є центральною у вирішенні всім міжнародним співтовариством. Крім того, недостатньо вирішеними і мало дослідженими залишаються питання щодо міжнародно-правового захисту екологічних прав громадян, зокрема, Європейським судом з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що сучасна еколого-правова доктрина характеризується відсутністю усталених і загальноприйнятих наукових підходів щодо визначення правової природи екологічних прав та механізму їх захисту міжнародними судовими установами. Хоча окремі аспекти захисту зазначених прав були предметом низки наукових досліджень і висвітлювалися, зокрема, такими вченими як Г. В. Анісімова, Н. В. Барбашова, М. І. Васильєва, А. П. Гетьман, С. Г. Грицкевич, Н. Р. Кобецька, С. М. Кравченко, М. В. Краснова, А. І. Черемнова, Ю. С. Шемшученко та іншими, однак мали переважно фрагментарний характер.

Відповідно, **метою статті** є дослідження правової природи екологічних прав, зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, а також механізму його захисту в Європейському суді з прав людини, що надасть змогу визначити місце зазначеного права в системі прав і свобод людини і громадянина та з'ясувати особливості його захисту.

Традиційно в еколого-правовій доктрині становлення екологічних прав громадян пов'язується саме з визнанням права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що є центральним у системі зазначених прав. Відповідно, система екологічних прав громадян формується на основі зазначеного права. Гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей, згідно з п. «б» ч. 1 ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», визнано одним із основних принципів охорони навколишнього природного середовища.

Вказане право, як слушно відзначає М. І. Васильєва, належить до кола тих прав і свобод, сукупність яких надає можливість здійснювати висновки про положення особистості в конкретному суспільстві, а також про характеристики держави. Наряду з іншими соціальними інститутами, зазначене право визначає показники якості життя, і з цих позицій, як зауважує вчена, забезпечення сприятливості навколишнього природного середовища виступає складовою частиною загальних заходів з підвищення якості життя людини [1, с. 25].

А. Гетьман вважає за доцільне розглядати обсяг поняття екологічних прав у двох дещо інших аспектах, а саме: у вузькому розумінні – безпосередньо як право на безпечне навколишнє середовище; у широкому розумінні – як права, пов'язані з використанням і відтворенням природних ресурсів та охороною довкілля [2, с. 131].

Екологічні права як якісно нову групу прав громадян, яка відрізняється від раніше існуючих прав природокористування спрямованістю на задоволення екологічних, а не

матеріальних, духовних, естетичних потреб і інтересів, на рівні дисертаційного дослідження досліджувала Н. Р. Кобецька. На думку вченої, слід розрізняти поняття «права громадян в галузі екологічних відносин» і «екологічні права громадян». При цьому екологічні права є більш вузьким поняттям, початковим і вихідним моментом яких є можливість людини користуватись незабрудненим довкіллям, проживати в екологічно збалансованому природному середовищі. Тоді як права громадян в галузі екологічних відносин включають всі повноваження громадян, які так чи інакше пов'язані з навколишнім природним середовищем, природними ресурсами [3, с. 6].

Зазначена наукова позиція отримала подальший розвиток у працях інших учених-правознавців. Зокрема, як якісно нову самостійну групу можливостей, спрямованих на задоволення індивідуальних екологічних потреб та інтересів, основні конституційні екологічні права та свободи людини і громадянина визначає С. Грицкевич. Вчений зауважує, що «початковим і вихідним моментом цих інтересів і потреб є можливість користуватись незабрудненим довкіллям, проживати в екологічно збалансованому середовищі, одержувати чисті продукти та предмети користування і споживання, достовірну інформацію про них, матеріальне і моральне відшкодування шкоди, заподіяної здоров'ю і майну особи екологічними правопорушеннями» [4, с. 56].

Позитивно сприйнявши ідею щодо доцільності розмежування прав громадян у галузі екологічних відносин і, як більш вузького поняття, екологічних прав громадян А. І. Черемнова зазначає, що екологічні права спрямовані на задоволення екологічних потреб і забезпечують реалізацію екологічних інтересів. На думку вченої, це і є основною особливістю екологічних прав громадян, яка вказує на суть, призначення цієї категорії прав [5, с. 95].

Наукові підходи вітчизняних дослідників щодо доцільності розмежування «прав громадян у галузі екологічних відносин» і «екологічних прав громадян» вважаємо слушними. Саме такий підхід, як вбачається, надасть змогу у повній мірі розкрити поняття і сутність екологічних прав громадян та сприятиме напрацюванню дієвого механізму їх захисту.

У своїх працях Ю. С. Шемшученко справедливо звертає увагу на те, що «... ми маємо одну з найкращих систем екологічного законодавства в Європі», яке, однак, не вирішує зазначені спірні питання або ж, як слушно зазначає вчений, «...не свідчить про його реальну високу ефективність» [6, с. 289]. Перш за все, для ефективної реалізації і захисту екологічних прав, в тому числі, і права на безпечне для життя і здоров'я, доцільною є розробка у нормах національного законодавства універсальної назви для позначення основного (фундаментального) права з обов'язковим закріпленням критеріїв безпечності довкілля, а також офіційне визнання екологічних прав у праві Європейського Союзу, чітке їх закріплення і наявність єдиних загально визнаних дефініцій.

Звісно, лише законодавчого закріплення та визнання екологічних прав громадян ще недостатньо. Адже необхідно напрацювати ефективний механізм їх захисту, в тому числі і на міжнародно-правовому рівні.

Варто зазначити, що очікуваним результатом стало проголошення Україною курсу на інтеграцію до Європейського Союзу, визначальною подією на шляху якого стала ратифікація Верховною Радою України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, підписана від імені України 09 листопада 1995 року.

С. Шевчук справедливо відзначає, що європейський вибір України, проголошений на найвищому політичному рівні, потребує серйозних зусиль та суттєвих змін, зокрема, у нашій правовій системі, для досягнення цієї мети. Питання захисту прав людини та приведення української системи цього захисту як за формою, так і за змістом, до

європейського рівня, на думку вченого, хоча б стосовно мінімальних стандартів, що гарантуються Європейською конвенцією про захист прав людини та основних свобод 1950 р. та практикою Європейського суду з прав людини, є, по суті, першим важливим європейським іспитом відданості нашої правничої еліти європейським правовим ідеалам та цінностям [7, с. 5-6].

Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 року у ст. 1 передбачає, що Україна повністю визнає на своїй території дію ст. 25 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання компетенції Європейської комісії з прав людини приймати від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб заяви на ім'я Генерального Секретаря Ради Європи про порушення Україною прав, викладених у Конвенції, та ст. 46 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Відповідно до ч. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, що визначає умови прийнятності, Суд може брати справу до розгляду лише після того, як було вичерпано всі національні засоби юридичного захисту, згідно із загальновизнаними принципами міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати постановлення остаточного рішення на національному рівні. Аналогічні приписи закріплені і на національному рівні. Так, згідно з ч. 4 ст. 55 Конституції України кожному гарантовано право після використання всіх національних засобів правового захисту, звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Згідно зі ст. 19 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод було створено Європейський Суд з прав людини. Юрисдикція Суду, відповідно до ст. 32 названого міжнародного документу, поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та Протоколів до неї, подані йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 даного міжнародного документу.

Аналізуючи стан функціонування процедури звернення до Європейського Суду з прав людини громадянами України, Л. М. Липачова звертає увагу на деякі позитивні та негативні її аспекти. Так, на думку вченої, численні факти звернення громадян України до Європейського Суду з прав людини за захистом своїх прав і свобод – явище позитивне. Однак значна кількість таких звернень є одночасно й негативним явищем, оскільки висвітлює неефективну роботу як правоохоронних та судових органів у сфері захисту прав людини в Україні, так і інших організацій та установ, що проводять недостатню просвітницьку роботу населення у галузі правознавства [8, с. 13].

Положеннями ст. ст. 34, 35 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод закріплено правило про те, що Європейський Суд з прав людини може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї та оголосити неприйнятною будь-яку індивідуальну заяву, якщо вважає, що ця заява несумісна з положеннями Конвенції або Протоколів до неї.

Аналіз зазначених положень міжнародного документу надає змогу дійти висновку щодо можливості звернення особи за захистом до Європейського суду з прав людини лише щодо тих прав, що безпосередньо закріплені у нормах Конвенції та Протоколах до неї. Відповідно, компетенція суду *ratione materiae* (за матеріальними підставами) зводиться виключно до прав і свобод, що прямо захища-

ються Конвенцією. Скарга може бути визнана непринятною *ratione materiae*, якщо вона подана щодо порушення права, не гарантованого Конвенцією [9, с. 323].

Екологічні права громадян зазначеним міжнародним документом та Протоколами до нього не передбачені. У зв'язку з чим постає питання щодо можливості звернення громадян до Європейського Суду з прав людини за захистом суб'єктивних екологічних прав на підставі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Традиційно права людини поділяються на громадянські і політичні, а також – на економічні, соціальні і культурні права. Прийняті Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, офіційно екологічних прав не визнали. Однак, відповідно до ст. 11 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачено право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї і на неухильне поліпшення умов життя. Незважаючи на відсутність офіційного визнання екологічних прав громадян зазначені положення надали змогу деяким вченим дійти висновку щодо опосередкованого закріплення екологічних прав у зазначеному міжнародному документі. Так, на думку Ю. С. Шемшученка, проголошення права людини на достатній життєвий рівень припускає і її право на сприятливе навколишнє середовище [10, с. 279].

У свою чергу, М. В. Краснова зауважує, що екологічні права за видом регульованих ними інтересів або сфер діяльності можуть мати характер громадянських, тобто особистих, політичних, культурних, соціальних, економічних прав [11, с. 13].

Європейська Конвенція – це необхідно підкреслити – захищає переважно громадянські і політичні права. З іншого боку, як зазначив в одному із своїх рішень Суд, немає чіткого і однозначного розмежування між правами, що захищаються Конвенцією, і економіко-соціальними правами [9, с. 35].

Загалом, кількість екологічних справ у Європейському суді з прав людини є відносно незначною. Частково це пояснюється тим, що право людини на безпечне довкілля не закріплене в Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини [12, с. 357].

Незважаючи на відсутність у тексті Конвенції обов'язку держави охороняти навколишнє середовище, розвиток суспільних відносин виявив необхідність модифікації «традиційних» прав, сформульованих при її розробці [13, с. 118]. Практика Європейського суду з прав людини демонструє, що такі статті Конвенції, як ст. 2 (право на життя), ст. 6 і 13 (право на справедливе правосуддя), ст. 8 (право на повагу приватного життя), ст. 10 (право на свободу слова) і ст. 1 Протоколу 1 (право на приватну власність) набуває значущості для захисту навколишнього середовища [14, с. 56].

Зокрема, згідно зі ст. 2 Конвенції про захист прав і основоположних свобод, право кожного на життя охороняється законом. В еколого-правовій доктрині прийнято екологічні права громадян, зокрема, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля розглядати у тісному зв'язку з правом на життя. Так, на думку М. М. Бринчука, «в тій мірі, в якій екологічні права і інтереси пов'язані зі здоров'ям людини, вони охоплюються правом на життя» [15, с. 138], що дає змогу дійти висновку щодо можливості звернення до Європейського Суду з прав людини на підставі ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Досить тривалий час у практиці Європейського Суду з прав людини справи щодо захисту екологічних прав громадян, у яких суд визнавав би порушення права на життя, застосовуючи ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, були відсутніми.

Принципово важливим у даному аспекті стало рішення Європейського Суду з прав людини у справі Онер'їлдіз (Önerildiz) проти Туреччини від 18 червня 2002 року

[16], у якому Суд розширив сферу відповідальності держави за небезпечну діяльність/бездіяльність, визнавши її обов'язок вживати належних заходів для захисту життя від реальної та нагальної небезпеки, про яку органи державної влади знали або повинні були знати. Зокрема, заявник у справі Машаллах Онер'їлдіз разом з сім'єю та близькими родичами проживав поблизу звалища сміття, що управлялося міською радою. У подальшому, на звалищі стався вибух метану, який спричинив зсув ґрунту, що наклав десять домівок, розташованих неподалік, зокрема, будинок заявника. Через цю техногенну катастрофу заявник втратив дев'ятьох близьких родичів, що загинули під завалами. Ухвалюючи рішення, Суд звернув увагу на недбалість органів влади і визнав доведеним факт наявності причинного зв'язку між їхнім недбалством та нещасним випадком. Визнавши порушення Туреччиною зобов'язання за ст. 2 Конвенції (право на життя), Суд наголосив, що перше речення ч. 1 ст. 2 Конвенції зобов'язує державу не тільки утриматися від навмисного та неправомірного позбавлення життя, але й також гарантує право на життя в загальному сенсі і, за певних визначених обставин, встановлює обов'язок держави вживати належних заходів для захисту життя осіб, що знаходяться під її юрисдикцією.

Однак, здебільшого у практиці Європейського суду з прав людини порушення екологічних прав громадян, зокрема, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля пов'язується з порушенням права на повагу до приват-

ного і сімейного життя (ст. 8), що, у свою чергу, вказує на зв'язок забруднення довкілля із зазначеним правом та свідчить про опосередковане правове значення названого права у захисті екологічних прав громадян.

Отже, невід'ємною і необхідною умовою забезпечення ефективного захисту екологічних прав громадян є правильне розуміння поняття та змісту зазначених прав як об'єкту правового захисту. Для позначення основного екологічного права найбільш вдалими вважається його формулювання як права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, що передбачає закріплені Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами можливості громадян проживати та користуватися таким довкіллям, у якому відсутня будь-яка небезпека шкідливого впливу для їх життя і здоров'я в результаті господарської діяльності людини та інших небезпечних факторів. Встановлено, що недоліки відсутності закріплення екологічних прав у нормах Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод підлягають усуненню шляхом тлумачення Європейським судом з прав людини положень конвенції щодо інших прав, закріплених у її нормах. Відповідно, при здійсненні захисту екологічних прав підлягають застосуванню положення ст. 2 (право на життя), ст. 6 (право на справедливий суд), ст. 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя), ст. 11 (право на свободу зібрань та об'єднання), ст. 13 (право на ефективний засіб юридичного захисту) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 1 Першого протоколу до неї (захист власності).

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєва М. И. Право на благоприятную окружающую среду как элемент правового статуса личности / М. И. Васильева // Экологическое право. – 2005. – № 1. – С. 19–26.
2. Гетьман А. Законодавчі аспекти зародження екологічних прав людини / А. Гетьман // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 129–137.
3. Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.06 «земельне право ; аграрне право; екологічне право ; природоресурсне право» / Н. Р. Кобецька. – К., 1998. – 16 с.
4. Грицкевич С. Екологічні права в системі конституційних прав людини і громадянина / С. Грицкевич // Право України. – 2001. – № 8. – С. 54–56.
5. Черемнова А. І. Щодо визначення екологічних прав / А. І. Черемнова // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету : зб. наук. пр. – О. : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2006. – Вип. 4. – С. 94–99.
6. Шемшученко Ю. С. Проблеми ефективності екологічного законодавства України. Вибране / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2005. – С. 289–292.
7. Шевчук С. Судовий захист прав людини: практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с.
8. Липачова Л. М. Реалізація конституційного права людини та громадянина на звернення за захистом своїх прав і свобод до Європейського Суду з прав людини : автореф. дис... на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук за спец. 12.00.02 «конституційне право» / Л. М. Липачова. – К., 2002. – 20 с.
9. Манукян В. И. Европейский Суд по правам человека : право, прецеденты, комментарии : науч.-практ. пособ / В. И. Манукян. – К. : Истина, 2007. – 368 с.
10. Шемшученко Ю. С. Право человека на благоприятную окружающую среду в свете концепции прав человека / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2005. – С. 278–283.
11. Краснова М. В. Конституція України та екологічні права громадян / М. В. Краснова // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2000. – Вип. 37. – С. 12–16.
12. Шемшученко Ю. С. Міжнародне екологічне судочинство / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2005. – С. 354–360.
13. Князев М. А. Государство как субъект компенсации экогенного вреда : практика Европейского Суда по правам человека / М. А. Князев // Государство и право. – 2008. – № 11. – С. 116–119.
14. Калиниченко П. А. Защита экологических прав в законодательстве Европейского сообщества / П. А. Калиниченко, Д. Н. Рациборинская // Экологическое право. – 2003. – № 2. – С. 55–59.
15. Бринчук М. М. Экологическое право (право окружающей среды) : учебник для высших юридических учебных заведений / М. М. Бринчук. – М. : Юрист, 1998. – 688 с.
16. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Онер'їлдіз проти Туреччини» (Oneryildiz v. Turkey) проти Туреччини від 18 червня 2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/980_181.